

2. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԵԱՐԶԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Մ. թ. ա. XV դարում ավարտվում է խեթական թագավորության թուլացման ժամանակաշրջանը և նա վերստին համախմբվում է Փոքր Ասիայի կենտրոնական ողջ տերիտորիայում: Այս ժամանակից սկսած գրավոր տվյալներ են պահպանվել Հայկական լեռնաշխարհի այն մի քանի շրջանների վերաբերյալ, որոնք, հարելով մեծ տերություններին, ներգրավվում էին պատմական իրադարձությունների մեջ:

Խեթական պետությանը հարող այդ շրջաններն էին. Հայասա, Պախսուվա, Զուխմա (Սուխմու), Ալշե (Ալզի), Իսուվա (Իշուա), Թեգարամա, Մալդիա (Մալդու, Մալաթիա), Կումմախա (Կումմուխա), Տումաննա, Պալա և այլն:

Ալշի-Ալշե շրջանը նույնական է ասսուրական Enzitu-Anzitu-ին, և հին հայկական Անձիտին (Anzitenae) հարևան գավառների ընդգրկմամբ, Ավելի ուշ այս անունը Alzini ձևով տարածվում է ասսուրական սեպագրերում հիշատակվող Շուպրիա երկրի ողջ տերիտորիայի վրա և համապատասխանում է հին հայկական Աղձնիք նահանգին: Վերջինից ղեպի արևելք, Արևելյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվում էր հին հայկական Անձեացիք գավառը, որի անունը ծագում է նույն Alzi-Anzi-Anzawa-ից: Հետաքրքրական է, որ միջին դարերում այդ գավառը կոչվում էր նաև Աղզի:

Իսուվա երկիրը համապատասխանում է Արածանիի ձախ ափին գտնվող հին հայկական Սոփթ Շահունյաց (այժմ Դերսիմ) գավառին:

Փոքր Ասիայի արևելյան մասի քաղաք-պետությունները, որ հիմնվել էին Միջագետքից (Աշշուր) Փոքր Ասիա (Կանեշ) տանող ճանապարհի վրա, առնչվում են Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը և Կիզզվատնա երկրի զինավորած խմբավորման հետ միասին մտան խեթական տերության կազմի մեջ: Նրանց մեջ առաջինը Թեգարամա քաղաք-պետությունն էր: Խեթական արձանագրությունների Թեգարամա քաղաքը, որ համապատասխանում է ասսուրա-բաբելական աղբյուրների Թիլ-Գարիմմուեին (անտիկ աղբյուրների Gaurenae, այժմ՝ Գյուրյուն), այդ պետության մայրաքաղաքն էր: Թեգարամա երկիրը նույնացվում է բիբլիական Թորգարմայի հետ («Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանության մեջ՝ «Տուն Թորգոմայ»), որը հիշատակվում է մ. թ. ա. 593 թվականի տակ²⁸: Հայ պատմական ավանդության մեջ «Թորգոմայ տունը» համարվում

Գեորգեին բերում է այն եզրակացության, որ «նախահունարենը (պելագերենը) ալբաներենի և հայերենի միջև գրավում է միջանկյալ դիրք թե՛ աշխարհագրական տեսակետից և թե՛ հնչյունական զարգացման առանձնահատկություններով»: Այս ուղղությամբ կատարված նախնական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայասական լեզվի ուսումնասիրման ժամանակ, քացի խեթա-լուվիական լեզուներից, պետք է հաշվի առնել նաև թրակա-պելասգյան լեզուներով խոսող ցեղերը, որոնք Կիլիկիայի կողմից թափանցում էին Կիզզվատնայի (անտիկ Կատանիան) վրայով Հայասա-Ազգի ցեղային միության տերիտորիան և որոշ փոխազդեցության մեջ մտնում այնտեղ բնակվող ցեղերի հետ: Թրակա-պելասգյան լեզուներով խոսող ցեղերի ազդեցությունը նշմարվում է Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների լեզվի, պաշտամունքի և տեղանունների ու ցեղանունների մեջ: Հատկապես նշելի է 'Αχαίοι || Hayasa անունների նմանությունը: (Տե՛ս B. H. Georgiev, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, էջ 93):

²⁸ Տե՛ս «Մենդոց գիրք», Ժ 4, ճզկկիկ, ԼԸ 6:

է Հայաստանի հոմանիշը, իսկ հայերը անվանվում են «Թորգոմեան», «Թորգոմածին»։ Արևելքում Թեգարաման իր մեջ էր առնում Պախսովա երկիրը (այժմ՝ Արաբկիր քաղաքի շրջանը) և հավանաբար Թեբուրցիա կամ Թեբուրգիա (ըստ խեթական և ասսուրական աղբյուրների) երկիրը։ Այն տեղորոշվում է Եփրատի աջ ափին, այժմ Ցաղջի-չայ կոչվող վտակի հովտում։ Պախսովայի և Թեբուրգիայի միջոցով Թեգարաման Եփրատով սահմանակից էր Իշովային, որը գտնվում էր հետագա Մոփքի տերիտորիայում։ Իշովայի և Միտաննիի վրա արշավելիս խեթերը անցնում էին Թեգարամայի և Մելիդուի վրայով, որ Եփրատի գլխավոր գետանցն էր։ Հաճախ նույն Թեգարամայի վրայով խեթերը ներխուժում էին Հայասա-Ազգի երկրների համադաշնակցության թիկունքը։

Կանեշ—Աշշուր առետրական մայրուղու վրա գտնվող մյուս քաղաք-պետությունը Մելիդուն էր կամ Մալգիան։ Նրա մայրաքաղաքը՝ Մալգիան (Մելիդ, Մելիտեա, անտիկ Melitene, այժմ էսկի-Մալաթիա), գտնվում էր Եփրատի գլխավոր գետանցի Ուրշա կամ Ուրուսա (Պետինգերյան քարտեզի ad Aras, այժմ՝ Փորուտ գյուղից ոչ հեռու) քաղաքի մոտ։ Եփրատի դիմացի ափին գտնվում էր գետանցի մյուս ծայրը՝ Տումեիշկի քաղաքը, որը հետագայում հայտնի էր ուրարտական աղբյուրներից (այժմ՝ Իզմիլ գյուղը, անտիկ դարաշրջանի Տոմիսան)։

Երրորդ քաղաք-պետությունը՝ Կումմուխը (անտիկ դարաշրջանի Commagene) առաջացավ Մալգիայից հարավ, Եփրատի աջ ափին։ Նրա մայրաքաղաքը՝ Կումմախան (անտիկ դարաշրջանի Սամոսատը, այժմ՝ Սումեյսատ) գտնվում է Եփրատի այն գետանցի մոտ, որի նշանակությունը հետագայում շատ մեծացավ։

Բոլոր այս երկրները գտնվում էին ռազմական դեմոկրատիայի փուլում։ Այսպես, թվարկված երկրներում խեթերը բանակցություններ էին վարում ոչ թե թագավորների, այլ անմիջականորեն ցեղապետների կամ որոշ դեպքերում՝ համացեղական ժողովների հետ։ Այս երկրների առաջնորդները առաջին անգամ «թագավորներ» են անվանված ասսուրական տարեգրություններում՝ մ. թ. ա. XIII դարի վերջում։

Հայասա-Ազգին ևս, անշուշտ, պետք է դիտել որպես ցեղային միություն, թեև խեթական աղբյուրները նրա կառավարչին կոչում են «թագավոր»։ Համենայն դեպս, խեթական թագավորի հետ կնքված պայմանագրերում Հայասայի «թագավորի» հետ միասին հանդես է գալիս նաև նրա ժողովուրդը, ամենայն հավանականությամբ՝ ժողովրդական հավաքը կամ ցեղային (միջցեղային) ռազմական, ավագանու ժողովը։

Այսուհանդերձ, չպետք է թերագնահատել Հայկական լեռնաշխարհի և Անդրկովկասի հասարակության կատարած առաջընթացը դեպի դասակարգային քաղաքակրթության աստիճանը։ Միանգամայն վաղաժամ կլինեի պնդել, թե XIV—XII դարերում Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայի ոչ մի շրջան չէր թեմակոխում դասակարգային քաղաքակրթության փուլը²⁹։

²⁹ См. И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, էջ 100—101.